

Головченко О.М.

УДК 332.1:343.37(081)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА» В ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Постановка проблеми. Не дивлячись на активне зростання числа робіт, присвячених проблемі тіньової економіки, єдиного тлумачення поняття тіньової економіки до цих пір не вироблено. Відмінності спостерігаються в ступені обхвату спостережуваного об'єкту, точності формулювань, часто для визначення одного і того ж поняття уживаються різні терміни, що свідчить про відсутність впорядкованості в понятійному апараті явища, що вивчається. Наприклад, в різних дослідженнях широко використовуються терміни «прихована», «тіньова», «неформальна», «нелегальна», «сіра», «паралельна» економіка, насправді позначаючи схожі між собою або пересічні явища, межі яких достатньо розмиті. Такі розбіжності у визначенні тіньової економіки створюють труднощі у визначенні масштабів, структури і оцінки її впливу на соціально-економічну ситуацію.

Вирішення питання про уточнення понять, пов'язаних з тіньовою діяльністю, неможливо без розгляду еволюції поглядів на тіньову економіку, що породила їх різноманіття.

Очевидно, що крім генезису наукових підходів до дослідження тіньової економіки принциповим для визначення методології її дослідження є підхід, закріплений міжнародними і українськими офіційними документами.

Аналіз досліджень і публікацій з даної теми. Питання тенізації економіки в своїх дослідженнях висвітлювали І. Бінько, Б. Буркинський, В. Геєць, З. Герасимчук, О. Данільян, О. Дзобань, В. Духов, В. Кизим, Є. Ковальов, Т. Ковальчук, Ю. Лисенко, В. Мунтіян, С. Міщенко, Г. Пастернак-Тарнаушенко, Р. Ситник, А. Спірідонов, С. Харічков, М.Чумак, В. Шлемко та ін.; а також закордонні вчені – Г. Беккер, К. Боулінг, Є. Бухвальд, Дж. Бьюкенен, С. Глазьев, Н. Гловацька, К. Гірц, Г. Гросман, С. Деварейджен, М. Кастельс, А. Катценеленбойген, В. Куклін, Є. Олейников, М. Олсон, А. Портес, Е. Сатерленд, В. Сенчагов, Е. де Сото, О. Татаркін, Й. Убарра, Е. Фейдж, К.Харт.

Формування мети статті. Актуальність дослідження і наявність великої кількості невирішених теоретичних і практичних проблем щодо забезпечення подолання загроз, що створює тіньова економіка стабільному економічному розвитку зумовили створення даної статті. Грунтуючись на генезисі уявлень про проблему тіньової економіки, дамо визначення цьому явищу.

Виклад основного матеріалу. Керівництво ОЕСР 2003 р. по вимірюванню спостереженої економіки узагальнило досвід різних країн по досягненню повноти обхвату економічних операцій за системою національних рахунків. Це керівництво ґрунтується на системі національних рахунків і може розглядатися як її доповнення, в якому висловлюються особливі проблеми і методи вимірювання. При цьому ряд визначень і термінів були розроблені спеціально. У посібникові приводиться визначення спостереженої економіки і детально описуються її складові (рис. 1).

Спостережена економіка підрозділена на п'ять категорій.

1. Тіньове виробництво - види діяльності, які є в економічному сенсі виробничими і цілком законними, але навмисно ховаються від державної влади в цілях ухилення від сплати податків і інших обов'язкових платежів.

Рис. 1. Складові спостереженої економіки відповідно до посібника ОЕСР 2003 р. по вимірюванню спостереженої економіки.

2. Незаконне виробництво, що складається з декількох видів діяльності по виробництву товарів і послуг, що створюють загрозу суспільній безпеці, здоров'ю населення або суспільної моральності.

2.1. Заборонене виробництво товарів і послуг, продаж або володіння якими не дозволене законом. Підрозділяється на продуктивну і непродуктивну діяльність.

2.1.1. Незаконна продуктивна діяльність – виробництво заборонених товарів або послуг.

2.1.2. Непродуктивна діяльність – незаконний перерозподіл ресурсів, наприклад крадіжка, хабарництво, нелегальний експорт капіталу

2.2. Види виробничої діяльності, які є дозволеними, але стають незаконними, якщо здійснюються виробниками, що не мають відповідних ліцензій, дозволів, наприклад, в Україні - виробництво алкоголю.

3. Виробництво в неформальному секторі складається з двох секторів.

3.1. Виробнича діяльність, здійснювана не корпорированими незареєстрованими підприємствами в секторі домашніх господарств.

3.2. Виробнича діяльність господарюючих суб'єктів, розмір яких по кількості зайнятих менше порогового значення, починаючи з якого ведеться облік державними органами.

4. Виробництво домашніх господарств для власного кінцевого використання.

5. Діяльність, не врахована унаслідок недоліків в роботі по збору статистичних даних.

Неврахована (прихована) економіка включає (рис. 2):

Рис. 2. Складові неврахованої (прихованої) економіки.

1. Незареєстроване виробництво - неврахована продуктивна діяльність, поділена на три сектори:

1.1. Прихована економічна діяльність, що включає законну економічну діяльність, яка ховається або зменшується одиницями, що здійснюють її, з метою ухилення від сплати податків або інших платежів.

1.2. Неформальна економічна діяльність - здійснюється в основному на законній підставі індивідуальними виробниками, тобто підприємствами, що належать окремим особам, домашнім господарствам, які часто не оформляються в установленому порядку, засновані на неформальних відносинах між учасниками виробництва і можуть (повністю або частково) проводити продукти або послуги для власного споживання. У Україні значне розповсюдження неформальне виробництво має в сільському господарстві, лесопереработке, торгівлі, будівництві, а також деяких інших галузях.

1.3. Нелегальна економічна діяльність, що охоплює ті види виробництва товарів або послуг, які прямо заборонені існуючим законодавством. В даний час до таких видів діяльності відносяться, наприклад, виробництво і продаж наркотиків, проституція, контрабанда.

2. Отримання прихованих доходів. Доходи приховуються найчастіше з тією ж метою, що і більшість виробничих операцій, - з метою ухилення від оподаткування. Вони можуть бути отримані як від незаконної, так і від цілком законної, але прихованої або зменшеної діяльності, а також від зайнятості в неформальному секторі. Доходи класифіковані виходячи з джерел їх отримання.

2.1. Прихований підприємницький дохід - неврахований дохід, отриманий в результаті ведення підприємницької діяльності.

2.2. Прихована оплата праці.

2.3. Дохід від неформальної діяльності, отриманий в результаті зайнятості в некорпорированом секторі, часто в натуральній формі.

2.4. Змішаний дохід - первинні доходи, в яких змішуються ознаки підприємницького прибутку і доходів найнятих робітників

Необхідно відзначити, що оцінки прихованої (неформальної) економіки містять ряд неточностей. Наприклад, в назві виділяється прихована (неформальна) економіка, а згідно положенням ухвали сукупність прихованої, неформальної і нелегальної економічної діяльності представляє невраховану економіку.

Для цілей дослідження протидії тіньовій економіці в податковій сфері вищевикладені підходи не прийнятні. Вони орієнтовані на рішення задачі найбільш адекватного віддзеркалення господарської діяльності в системі національних рахунків і, перш за все, адекватного віддзеркалення об'єму валового національного продукту. З цієї точки зору логічно, що в офіційних методологіях не розглядаються фіктивні

операції, що мають широке розповсюдження. Автор ставить перед собою мету максимально повної оцінки і розробки мерів протидії такому негативному явищу, як тіньова економіка. Крім цього, необхідно відзначити, що спостережена економіка включає види діяльності, не тільки не заборонені законом, але і корисні для суспільства, наприклад, виробництво продуктів харчування для власного споживання, будівельні і ремонтні роботи для власних потреб. Виходячи з мети дослідження і ґрунтуючись на викладеному генезисі уявлень про проблему тіньової економіки, дамо визначення цьому явищу.

Кожен із згаданих підходів має на увазі під тіньовою діяльністю ухилення від державного регулювання і (або) ухилення від сплати податків, а також в тій чи іншій мірі пов'язує поняття тіньової економіки із законністю, проте в кожному випадку упор робиться на різні її аспекти, що веде до деяких суперечностей в розумінні терміну «тіньова економіка».

Поняття законності включає ряд аспектів. По-перше, це питання про державну реєстрацію. Часто дослідники змішують поняття обов'язкової державної реєстрації і державної реєстрації органами статистики, хоча суттю як першого, так і другого є збір і накопичення відомостей про об'єкти і процеси і віддзеркалення цих відомостей в облікових відомостях, вони переслідують різні цілі.

А. Наприклад, прихильники обліково-статистичного підходу [3; 5] відносять до тіньової будь-яку незареєстровану діяльність, проте при цьому не уточнюється характер необхідної реєстрації. Так, порушення обов'язкової державної реєстрації є адміністративним правопорушенням і спричиняє за собою накладення адміністративного штрафу. Статистичний облік також ведеться державними органами, але це не накладає на суб'єктів господарювання ніяких зобов'язань перед державою, і тому відсутність реєстрації органами статистики не є економічним злочином, а, отже, таке діяння не відноситься до тіньової економіки. Таким чином, діяльність відноситиметься до розряду тіньової тільки в тому випадку, якщо порушена *обов'язкова державна реєстрація*. Тіньова економічна діяльність в Україні в значно більшому об'ємі здійснюється господарюючими суб'єктами, включеними в єдиний реєстр юридичних осіб, чим підприємцями що не мають державної реєстрації. Для цілей визначення тіньової економіки далі необхідно дати розширене тлумачення поняттю обов'язкової державної реєстрації. До обов'язкової державної реєстрації слід віднести не тільки реєстрацію юридичних осіб, але і достовірне віддзеркалення в звітності (бухгалтерською, податковою, статистичною і інший) господарських операцій. В ході ведення тіньової економічної діяльності можливе заховання певних операцій (наприклад, по отриманню доходів), штучне збільшення їх об'єму (наприклад, витрат), штучна перекваліфікація господарських операцій (наприклад, з метою отримання певних пільг або субсидій).

Б. Проблема *обов'язкової державної реєстрації, як критерію віднесення економічної діяльності до тіньової, тісно пов'язана з питанням ухилення від оподаткування, що розглядається представниками трансакцій іншого підходу*. Ряд учених відносить до тіньової діяльності дії по законному зменшенню оподаткування. Так, наприклад, Е.Л. Файг, представник цього підходу, розглядав тіньовий дохід суб'єкта економічної діяльності як що складається з грошового незареєстрованого доходу і негрошового незареєстрованого доходу (виробництво товарів і послуг для особистого споживання). Облік такого доходу, по Файгу, важливий при розрахунку потенційної податкової бази, яка формується з врахованих доходів (фактично врахована податкова база), неврахованих доходів (ухилення від податків) і доходів неоподаткувань (уникнення податків). Термін «ухилення» від податків Е. Файг застосовує відносно незаконних дій, а термін «уникнення» - відносно законних дій із зменшення бази оподаткування. Проте, віднесення до тіньової діяльності дій по законному зменшенню оподаткування, тобто «уникнення податків», вимагає уточнення. Тут змішуються два поняття: податкова оптимізація і податкова мінімізація. Щоб довести, що податкова оптимізація не є тіньовою діяльністю, розглянемо визначення цих двох понять.

Податкова оптимізація - це скорочення розміру податкових зобов'язань за допомогою цілеспрямованих правомірних дій платника податків в ході своєї комерційної діяльності, шляхом використання всіх наданих законодавством пільг, податкових звільнень і інших законних способів і прийомів. Виходячи з визначення, держава добровільно надає, а платник податків має право застосовувати що надаються йому державою можливості для поліпшення умов здійснення своєї господарської діяльності.

Інша справа, коли господарюючий суб'єкт ставить собі за мету «податкову мінімізацію» або ухилення від оподаткування. Податкова мінімізація, є, поза сумнівом, тіньовим способом досягнення результатів, крім відверто протиправних дій (наприклад, ведення господарської діяльності без необхідної державної реєстрації або без ліцензії, продаж товарів неналежної якості або з порушенням санітарних правил, ін.), може, наприклад, полягати у ряді заходів за неправомірним поданням своєї діяльності у вигляді, що підпадає під особливі режими оподаткування. Саме останнє найчастіше плутають з податковою оптимізацією, що і стає причиною помилкового віднесення її до тіньової діяльності [2, с. 37].

В. Прихильники *правового підходу* розглядають визначення меж тіньової економіки з погляду прямого порушення існуючого законодавства [1]. Подібне трактування дозволяє включати до складу тіньової економіки всю кримінальну діяльність, що є не цілком вірним. Такий підхід перешкоджає вивченню тіньової економіки, оскільки до економічного явища додаються явища кримінальні, які не повною мірою підкоряються економічним закономірностям. На думку автора, хоча і ряд економічних злочинів кримінально караний, економічні операції, що їх супроводжують, повинні бути враховані при аналізі такого явища, як тіньова економіка.

В зв'язку з цим необхідно відмітити, що прихильники *економічного підходу*, приймаючи пряме порушення законодавства як один з критеріїв тіньової діяльності, не включають в її склад відверто кримінальну діяльність, що ближче до дійсного розуміння тіньової економіки.

Г. Необхідно відзначити, що тіньова економіка - явище, що характеризується порушенням певних норм. Ці норми можуть бути не тільки правовими, але і етичними [4]. Мірою тінізації економіки виступає ступінь соціальної організованості суспільства, що властиво *етичному підходу*, де основний упор в трактуванні тіньової економіки припадає на етичний аспект. Його суть полягає у тому, що будь-яка суспільна система має свої загальноприйняті моральні норми, тіньова ж діяльність переступає ці норми, хоча і може приносити економічну користь. Ще однією з принципових характеристик тіньової діяльності є її навмисний характер.

Виходячи з вищевикладеного можна сформулювати наступні критерії віднесення діяльності до розряду тіньової: діяльність має ознаки підприємницькою, тобто, направлена на отримання прибутку і здійснюється на свій ризик; здійснення діяльності відбувається з порушенням законодавчо встановлених норм (податкових, адміністративних, трудових, санітарних або інших законодавчих або моральних); інформація про діяльність ховається або спотворюється такими, що ведуть її суб'єктами; діяльність носить навмисний характер; державі, суспільству завдається збитку в будь-якій формі; діяльність не носить кримінальний характер.

Для віднесення діяльності до тіньової вона повинна відповідати всім перерахованим критеріям. Докладний зміст цих критеріїв розглянуто в таблиці 1.

Таблиця 1. Критерії визначення економічної діяльності як тіньовий економіки.

Найменування критерію	Зміст
Діяльність має ознаки підприємницької.	Самостійна, здійснювана на свій ризик, направлена на отримання прибутку.
Тіньова економічна діяльність наносить державі, суспільству збиток в будь-якій формі.	У якійсь мірі, та ж діяльність, що приносить збиток, може приносити і певну користь суспільству, державі, економіці. Наприклад, згладжувати соціальні потрясіння, забезпечувати гнучку реакцію економіки на процеси глобалізації, науково-технічного прогресу. Проте, діяльність відноситься до тіньової.
Діяльність здійснюється з порушенням законодавчо встановлених норм (податкових, адміністративних, трудових, санітарних або інших законодавчих або моральних).	Прагнучи до економічного зростання або запобігання соціальним потрясінням, власті і суспільство нерідко закривають очі на окремі прояви тіньової економіки, наприклад, залучення праці нелегальних мігрантів або існування нерегульованих ринків. Проте, від цього діяльність не перестає бути тіньовою.
Інформація про діяльність ховається або спотворюється такими, що ведуть її суб'єктами.	Заховання або спотворення інформації про здійснені операції – одна з істотних ознак тіньової економіки. Може виражатися як в звичайному ухиленні від реєстрації операцій, так і в значно складніших варіантах заховання дійсного змісту економічних трансакцій.
Діяльність здійснюється осмислено, навмисно планується.	Наявність свідомості, попереднього планування – надзвичайно важлива ознака тіньової економічної діяльності. Ця ознака особливо важлива у сфері оподаткування. Помилки у сфері податкового і бухгалтерського обліку, що хоча і привели до отримання необґрунтованої вигоди і спотворення реального змісту господарських операцій, не можуть бути віднесені до тіньової економічної діяльності у разі відсутності наміру на отримання необґрунтованої вигоди.
Діяльність не носить кримінальний характер.	Діяльність, що відноситься до кримінальної не повною мірою, підкоряється економічним законам, і у зв'язку з цим не відноситься автором до тіньової економіки. Наприклад, перерозподіл власності, що супроводжується насильством зважаючи на відсутність добровільності у сторін операції. Ряд економічних злочинів, хоча і кримінально караних, але віднесені автором до тіньової економіки, наприклад, ухилення від сплати податків (перелік економічних злочинів був представлений вище).

Висновки. Підводячи підсумок, можна сформулювати, що *тіньова економіка - сукупність економічних відносин, що навмисно приховуються або спотворюються суб'єктами, що здійснюють її, на свій ризик, направлених на отримання прибутку шляхом порушення законодавчих, податкових, адміністративних, трудових, санітарних, або інших законодавчих або моральних норм, і що завдає збитку державі і (або) суспільству в будь-якій формі.*

Виходячи з цього визначення слід розробити методичний і економіко-математичний апарат оцінки обсягу, структури тіньової економіки і її впливу на соціально-економічну ситуацію в регіонах України.

Джерела та література:

1. Воротников В. П. Теневая политика и теневая экономика. Анализ причин и источников / В. П. Воротников // Обозреватель. – 2002. – № 3-4.
2. Головченко О. М. Економічна безпека регіону в гарантуванні стабільності національної економіки : монографія / О. М. Головченко. – Одеса : ОДУВС, 2008. – 399 с.
3. Глисин Ф. Ф. Оценка состояния и тенденций теневой экономики на основе данных конъюнктурных обследований / Ф. Ф. Глисин, Ж. Е. Лукашина // Вопросы статистики. – М., 1999. – № 12. – С. 27-32.
4. Кирдина С. Г. Об институциональных матрицах: макросоциологическая объяснительная гипотеза / С. Г. Кирдина // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 13-23.
5. Масакова И. Д. Определение параметров теневой экономики / И. Д. Масакова // Вопросы статистики. – 1999. – № 12. – С. 22-31.